

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЕРКЕК-ӘЙЕЛ» БИНАРЛЫ ОППОЗИЦИЯСЫНЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

*Жумашева К.Б.¹

¹докторант, "8D02303-Филология» мамандығы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
*e-mail: kama0186@mail.ru

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі еркек-әйел бинарлы оппозициясының лексикографиялық репрезентациясын айқындауға арналған. Аталық және аналық бастау туралы түсініктің, сонымен қатар олардың қарама-қарсылығының тілде көрініс беруін қазіргі гендерлік лингвистика, немесе лингвистикалық гендерология зерттейді. Гендер әлеуметтік жыныс, қоғамдағы тұлғаның жыныстық ерекшелік факторы ретінде тілде көрініс бермеуі мүмкін емес. Мақалада гендерлік фактордың көрінісі тілдің барлық деңгейлерінде зерттелуі керектігіне және гендерлік лингвистиканың негізгі бағыттарының бірі ретінде гендерлік лексикография екендігіне мән беріледі.

Жұмыста еркектік және әйелдік концептілерге қатысты әлеуметтік-мәдени түсініктердің тілдік құрылымдалуын анықтауда лексикографиялық бағыттағы гендерлік зерттеулер лингвомәдени ұстанымды толық жүзеге асыруға мүмкіндік беретіндігі, түсіндірме сөздіктер ұлттың әлемдік тілдік бейнесінде қалыптасқан ерекшелігін көрсететіндігі, концептінің ядролық негізінің дамуын, өзгерісін анықтайтындығы маңызды фактор ретінде қаралады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – лексикографиялық аспектіде еркек - әйел бинарлы оппозициясының мазмұнын айқындау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін сөздік дискурсы гендерді құрылымдаудың маңызды ресурстарының бірі ретінде зерттеу көзі мен талдау объектісі ретінде алынып, сөздіктердегі гендерлік лексемаларға талдау жасалады.

Зерттеу әдісі ретінде сөздің мағыналық құрылымы, оның ішінде сөз мағынасын зерттеудің құрылымдық әдісі (компоненттік талдау) қолданылады. Компоненттік талдау әдісі арқылы қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі еркек – әйел концептуалды оппозициясы номинантарының сөздік дефиницияларын талдау жолымен сөздердің базалық бөлігінің семантикалық құрылымы анықталады, сөздіктердегі ер, еркек және әйел, қатын сөздерінің түсіндірмелері талданып, ер және әйел түсініктері арасындағы ұқсастықтар мен өзгешеліктер айқындалады.

Зерттеу нәтижесінде лексемалардың ядролық және қосымша компоненттері анықталып, бинарлы оппозицияның құрамындағы лексемалардың мағыналары салыстырыла келе, еркек пен әйел түсіндірмелерін беруде бірдей мағыналық модельдеу үлгісі қолданылғандығы және анықталған компоненттік белгі белгілі бір деңгейде ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік концепциясын көрсететіндігі айтылады.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы қазақ тіл білімінде жаңа қалыптасып келе жатқан гендерлік лингвистика ғылымындағы лексикографиялық бағытың дамуына өз үлесін қосатындығымен айқындалады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде алынған тұжырымдар гендерлік сөздіктерді құрастыруда практикалық маңызға ие болуы мүмкін.

Тірек сөздер: гендер; гендерлік лингвистика; «еркек-әйел» оппозициясы; лексикография.

Негізгі тұжырымдар

Еркек-әйел оппозициясы ерте кезеңде-ақ пайда болған адамзат мәдениетінің базалық түсініктерінің қатарына енеді. Ал *гендер* термині *еркектік* және *әйелдік* ұғымдарының әлеуметтік, физикалық, тұлғалық аспектілерін сипаттау үшін қолданылады.

Адамзат дамуы тарихында ерлер мен әйелдерге атрибутивті сапалар, психологиялық сипаттамалар, әлеуметтік рөлдер таңылып, нәтижесінде олар аталық және аналық бастауларды білдіреді.

Ерлерге немесе әйелдерге тән психологиялық сапаны, мінез-құлық моделін, қызмет түрлерін биологиялық жыныс емес, әлеуметтік-мәдени нормалар анықтайды. Яғни қоғамда еркек немесе әйел деген атау белгілі бір анатомиялық ерекшеліктерге ие болу ғана емес, сонымен қатар оларға телінген гендерлік рөлдерді орындау дегенді білдіреді.

Қарама-қарсылық философиялық категориясы жеке жағдайларды жалпы белгілері бойынша теңдестіруге негізделеді. Қарама-қарсылықты әмбебап және антропоцентристік сипатқа ие бинарлы оппозицияның мазмұны құрайды. Қарама-қарсылықты құрайтын негізгі тілдік құрал ретінде антонимияны айта аламыз.

Аталық және аналық бастау туралы түсініктің, сонымен қатар олардың қарама-қарсылығының тілдегі көрінісін, яғни гендерлік антонимияны қазіргі гендерлік лингвистика немесе лингвистикалық гендерология зерттейді. Гендердің әлеуметтік жыныс, қоғамдағы тұлғаның жыныстық ерекшелік факторы ретінде тілде көрініс бермеуі мүмкін емес. Біріншіден, еркектік-әйелдік белгілердің айырмашылығы лексика, сөздің лексикалық мағынасы арқылы танылады (әке-шеше, аға-апа). Бұл тұрғыда гендерлік қағидат еркек немесе әйел жынысы тұлғасының семантикасы болып есептеледі.

Кіріспе

Еркек-әйел әмбебап бинарлық оппозициясына оның құрамындағы бөліктерінің полярлылығы тән. Бастапқыда аталған қарама-қарсылықтың семантикасы ер субъектісінің басым болғанын білдіретін әлем бейнесінің патриархаттық сипатын көрсеткен. Позитивті және негативті түсініктердің қарама-қарсылығына негізделген Аристотель оппозициясының Пифагор құрастырған кестесінде ер адам *Мен* позициясында болса, әйел адам *Өзге* позициясында келтірілген. Кестенің позитивті бөлігінде *Жарық, Мейірім, Тыныштық, Шама, Квадрат* зат есімдері, *Еркектік, Оң, Тік, Тақ* сын есімдері және *Бір* саны берілген. Кестенің негативті бөлігінде *Қараңғылық, Зұлымдық, Қозғалыс, Созылған тік бұрыш* зат есімдері, *Әйелдік, Сол, Шексіз, Жұп, Қисық* сын есімдері берілген.

Гендерлік оппозиция дегеніміз тілдегі (ұлттың тілдік тәжірибесіндегі) әлеуметтік-жыныстық қарама-қарсылықтың түсінігі. Бұл түсінік тілдің барлық деңгейлерінде көрініс береді. Осы орайда қазақ тіл біліміндегі гендерлік зерттеулерге жол салған Б.Хасанұлы гендерлік фактордың көрінісі тілдің барлық деңгейлерінде зерттелуі шарт екендігін айта келе, гендерлік лингвистиканың негізгі бағыттарының бірі ретінде гендерлік лексикографияны атап көрсетеді [1, б. 286]. Біз бұл зерттеуімізде тілдегі

гендерлік оппозицияның көрінісін ғалым атап көрсеткен лексикографиялық бағытта қарастырмақпыз. Бұл зерттеу жұмысында лексикографиялық сөздіктер зерттеу көзі мен талдау объектісі ретінде алынды, яғни қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі лексемалардың гендерлік ерекшеліктері сараланды. Осы мақаланың аясында гендерлік оппозиция ретінде *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* лексемалары таңдалды. Зерттеудің мақсаты – лексикографиялық материалдардың маңызды дерек көзі екендігіне назар аудара отырып, *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* лексемаларына компоненттік талдау жасау арқылы *еркек - әйел* бинарлы оппозициясының мазмұнын айқындау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Сөзді зерттеудің семантикалық аспектісі – лексикологиядағы маңызды бағыт. XX ғасырдың II жартысынан бастап құрылымдық лингвистика бағыты дамыды, осымен байланысты сөздің мағыналық құрылымы, оның ішінде сөз мағынасын зерттеудің құрылымдық әдістері (компоненттік талдау) туралы мәселе маңызды орынға шықты.

Компоненттік талдау жолымен қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі *еркек* – *әйел* концептуалды оппозициясы номинантарының сөздік дефиницияларын саралау сөздердің базалық бөлігінің семантикалық құрылымын анықтауға мүмкіндік берді.

Түсіндірме сөздіктер әлемнің тілдік бейнесінде қалыптасқан ұлтқа тән ерекшелікті көрсетеді, концептінің ядролық негізінің дамуын, өзгерісін анықтайды.

Бұл мақалада қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі мәліметтер қолданылады, сөздіктердегі *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* сөздері мағыналарының түсіндірмелері талданып, *ер* және *әйел* түсініктері арасындағы ұқсастықтар мен өзгешеліктер анықталады.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Тілді зерттеудегі антропоцентристік ұстаным тілде көрініс беретін адам тұлғасының барлық параметрлерін, оның ішінде, гендерлік параметрді де есепке алады. Лингвистикалық гендерологияда тілдің, сөйлеудің және гендердің өзара байланысы – басты орында. Тіл әлеуметтік тәжірибеде гендерлік стереотиптерді көрсететін құрал ретінде қарастырылады. Гендерлік ғылыми бағыттағы зерттелуі тиіс өзекті мәселелердің бірі – гендердің лексикографиялық сипатталуы. Лексикографиялық материал, бірінші кезекте, гендер мен оның әлеуметтік-мәдени ерекшелігін зерттеу үшін репрезентативті эмпирикалық ақпарат көзі болып табылады. Екінші жағынан, тіл мен қарым-қатынастың гендерлік қырын зерттеу нәтижелері сөздіктерді құрастыру теориясы мен тәжірибесіне жаңа мәліметтер береді. Яғни заман талабына жауап беретін лексикографиялық сөздіктер қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерді, мәдени құндылықтар мен бағыттардың алмасуын, сонымен қатар қазіргі заманғы тілдік зерттеулер, оның ішінде лингвистикалық гендерологиядағы зерттеулер барысында алынған жаңа лингвистикалық

мәліметтер көрініс беретін лексикадағы белсенді үдерістерді есепке алып, зерделеуі қажет.

Кез келген ұлттың рухани және материалдық мәдениеті, оның өмір сүруі, тұрмыс салты, дүниеге көзқарасы тілі арқылы көрінеді. Себебі шынайы өмірдің көрінісі санада сөз арқылы тіркеледі және түсінік ретінде қалыптасады. Сөздер арқылы берілетін түсінік, түсініктер жүйесі барлық мәдени-тілдік қоғамдастық үшін ортақ болады, ол әлеуметтік келісімге, олардың арасындағы өзара түсіністікке жол ашады. Сондықтан бүгінгі таңда қоғамның рухани сұранысы мен қажеттілігіне жауап бере алатын, мәдени дамуына өз үлесін қосатын, уақыт талабына, тіл туралы ғылымның деңгейіне жауап беретін сөздіктер ғана өзінің міндетін орындай алады.

Сөздік дискурсы гендерді құрылымдаудың маңызды ресурстарының бірі болып есептеледі. Ғалым Т.Б. Рябова өз еңбегінде сөздік мәтіндері *еркектік және әйелдік* туралы түсініктер қалыптасып және оларға түзетулер енгізілетін кеңістік екендігін дәлелдеген.

Лексикографиялық бағыттағы гендерлік зерттеулер *еркектік және әйелдік* концептілеріне қатысты әлеуметтік рөлдер мен қызметтердің, әлеуметтік-мәдени түсініктердің тілдік құрылымдалуын зерттеуде лингвомәдени ұстанымды толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Тілдік құбылыстарды зерттеуде лексикографиялық мәліметтерді қолданудың өзектілігі сөздіктің, ең алдымен, кітап, мәтіндер, яғни әдебиет фактілері екендігінде. П.Н.Денисов атап көрсеткендей, сөздік – адамзаттың ұзақ уақыт бойындағы жады.

Гендердің тілдегі көрінісін лексикографиялық аспектіде зерттеген ғалым М.С. Колесникова гендерлік зерттеулер саласында лексикографиялық көздер қарым-қатынастың гендерлік компонентінің мәдени-символикалық мазмұнын, ұлттық-мәдени гендерлік түсініктерді сипаттауда, оның құрылымы мен ерекшелігін талдауда қолданылуы мүмкін екендігін айтады.

Сөздік мәтіндерінде субъективті көзқарастар да орын алуы әбден мүмкін. Мәтіндерді, оның ішінде сөздік мәтіндерін де өзіндік мәдени ерекшеліктері бар белгілі бір қоғам мүшесі құрастырады. Әлеуметтік ортаның барлық мүшесі белгілі бір мәдени универсумның шеңберінде әрекет етеді, ал ол сол ортаның мүшесі өндірген өнімде міндетті түрде көрініс береді. Яғни лексикографиялық шығарма сол кезеңнің әлеуметтік-мәдени стереотиптері мен түсініктері туралы ғана емес, құрастырушы-автордың да көзқарасын көрсетеді. Автордың көзқарасы сөздікте көрсетіліп отырған түсініктің немесе реалиялардың гендерлік көкжиегін өзгертуі (тарылтуы не кеңітуі) мүмкін.

Әдетте сөздік жан-жақты мәліметтерді бере алатын белді ақпарат көзі ретінде бағаланады. В.Г. Гак атап көрсеткендей, сөздік түзуші – жеке тұлға мен қоғам арасындағы дәнекер, яғни сөздіктегі анықтамаға жүгіну арқылы сөздік түзушіге сұрақ қойылады. Сөздік түзушінің жауабы сөздік оқырманы үшін белгілі бір деңгейде міндетті ұйғарым ретінде қабылданады. Себебі сөздік жеке білім мен ұжымдық білім арасындағы айырмашылықты жою мақсатында құрастырылған.

Сонымен, лексикографиялық дискурс когнитивтік қасиеттерге ие, семантикалық және прагматикалық ақпараттар мазмұндалатын дерек көзі екендігіне көз жеткізе келе, төменде қазақ тілі сөздіктерін хронологиялық реті бойынша келтіре отырып, *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* сөздеріне гендерлік талдау жасап көрдік.

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1959-1961 (жалпы редакциясын басқарған І.Кеңесбаев).

ӘЙЕЛ. «1. *Жыныс жағынан еркекке қарама-қарсы, аналық ұрығы бар, бала көтеруге қабілетті адам.* 2. *Тұрмысқа шыққан, ұрғашы жынысты адам*» [2, 68 б.].

ҚАТЫН. «*Ерге шыққан әйел*» [3, 48 б.].

Бұл жерде *жынысы бойынша еркек адамға қарама-қарсы* деген ядролық мағынадан басқа *әйел адамның дүниеге ұрпақ әкелу қабілеті маңызды элемент болып табылады.* Бұл ана болу, көбею және тәрбиелеу қабілеті *әйел адамның басты анықтамасы* деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар анықтамада *әйелдің тағы бір белгісі тұрмысқа шығу, яғни некелік қарым-қатынас екендігі* келтіріледі. *Әйел* сөзімен қатар қолданылатын *қатын* сөзінің де ядролық мағынасы *тұрмысқа шыққан әйелді* білдіреді.

ЕРКЕК. «*Адамның, малдың тағы басқа хайуанаттың ер жыныстылары*» [2,191 б.].

ЕР. «*Күйеу, әйелдің жұбайы*» [2, 190 б.].

Бұл жерде атап өтетін жайт, *ер адамның анықтамасында әйел адамға қарама-қарсылық мағынасы негізгі мағына ретінде көрсетілмейді, ядролық мағынасы ер жынысты* тіркесімен берілген. *Еркек* сөзімен қатар қолданылатын *ер* сөзінің негізгі мағынасы *әйелдің жұбайы* ретінде беріледі.

Сонымен, берілген түсіндірмелер негізінде төмендегідей айырмашылықтар анықталды:

А) *Әйел адамның дүниеге ұрпақ әкелуі – әйел адамның ер адамнан ерекшелігін көрсететін басты қасиеті.* Ал *ер адамның анықтамасында оның ұрықтану қабілеті көрініс бермейді.*

Б) *Әйел адам жыныс жағынан еркек адамға қарама-қарсы адам екендігі анықталады, ал ер адам сипаттамасында мұндай оппозициялық қатынас көрініс бермеген, әйелдің жұбайы анықтамасы арқылы әйел жынысына қатыстылығын білдіріп тұр.*

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1974-1986 (жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов).

ӘЙЕЛ. «1. *Адам баласының ұрғашы жыныстылары.* 2. *Жұбай, зайып*» [4, 592 б.].

ҚАТЫН. «2. *Жалпы әйел атаулы, ерге тиген әйел.* 2. *Зайып, жар, жұбай*» [5, 153 б.].

І.Кеңесбаев пен А.Ысқақовтың басқаруымен жарық көрген сөздіктердегі анықтамаларды салыстыру барысында *әйел, қатын* лексемасында ешқандай динамикалық өзгеріс жоқ екендігі анықталды. Негізгі мағынасы ретінде *жыныс ерекшелігі мен жұбай, зайып* екендігі қалған.

ЕР. «1. *Адамның еркек жыныстылары, еркек азамат*» [6, 385 б.].

ЕРКЕК. «1. Ер жынысты адам. 2. Күйеу, жұбай, бай» [6, 397 б.].

Ал еркек лексемасының ядролық мағынасы ретінде жыныс ерекшелігі қалғандығы көрінеді. Сонымен қатар ер адамның әйелге қарым-қатынасы *әйелдің жұбайы* ретінде емес, *әйел* лексемасы алынып тасталып, *күйеу, бай, жұбай* түсініктемесі арқылы берілген.

3. Қазақ тілінің сөздігі, 1999 (Т.Жанұзақов).

ӘЙЕЛ. «1. Адам баласының ұрғашы жыныстылары. 2. Жұбай, зайып, қатын» [7, 84 б.].

ҚАТЫН. «1. Зайып, жар, жұбай. 2. Жалпы әйел атаулы» [7, 389 б.].

ЕР. «1. Адамның еркек жыныстылары, еркек. 2. Әйелдің жұбайы, күйеу» [7, 229 б.].

Т.Жанұзақовтың редакциялығымен 1999 ж. жарық көрген «Қазақ тілінің сөздігінде» *ер, еркек және әйел, қатын* лексемалары бұрынғы жарық көрген сөздіктерден еш айырмашылығы жоқ. Қосымша түсіндірмелер енгізілмеген.

4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008 (Т.Жанұзақов).

Бұл сөздікте 1999 ж. жарық көрген «Қазақ тілінің сөздігінде» берілген бұрынғы түсіндірмелер қайталанған [8].

5. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік), 2009 (Ә.Қайдар).

ӘЙЕЛ. «1. Табиғи болмысы жағынан адам баласының еркек кіндіктеріне қарама-қарсы жаратылған ұрғашы жыныстылары; 2. Бала тауып, ұрпақ жалғастыру үшін ер адамның бас қосысқан зайыбының күйеуіне жақындық қатысы. Қазақ арасында әйел кісіні кемсіту, қомсыну мәнінде «төмен етек», «байтал» деп бағалайтыны да бар. Алайда бұлардың алғашқысы әйелдердің киіну мәнеріне, ұзын етекте көйлегіне байланысты «әйел» ұғымын бейнелеп айтудан туындаған болса, екіншісі жалпы ұрғашы атаулыны кемсітуге, жалпы еркектен төмен деп санауға байланысты қолданылған эвфемистік балама» [9, 317 б.].

Бұл сөздікте *әйел* лексемасына этнолингвистикалық тұрғыдан біршама түсініктеме берілген:

А) ер адамға оппозициялық қарама-қарсылығы көрсетілген;

Б) адам баласының ұрғашы жыныстылары екендігі айқындалған;

С) дүниеге ұрпақ әкелу қабілеті «*бала тауып, ұрпақ жалғастыру үшін ер адамның бас қосысқан зайыбының күйеуіне жақындық қатысы*» деп ер адамға қатыстылығы берілген.

Д) Эвфемистік баламасына түсініктеме берілген.

ЕР. «1. Ар-намыс үшін саналы, батыл әрекеттерге баратын, адамгершілік қасиеті мол еркек жынысты азамат; 2. Еркек адамның некелеп алған әйеліне жақындық қатысы» [9,324 б.].

Ал *ер* лексемасының түсіндірмесінде:

А) Жыныстық ерекшелігі көрсетілген;

Ә) Ер адамға тән қасиеттер, сипаттамалар берілген;

Б) Некелік қарым-қатынасы көрсетілген.

6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011.

ӘЙЕЛ (ир.). «1. Адам баласының ұрғашы жыныстылары. 2. Жұбай, зайып, ер адамның қосағы» [10, 393 б.].

ҚАТЫН. «1. Жалпы әйел атаулы, ерге тиген әйел. 2. Зайып, жар, жұбай» [11, 473 б.].

Бұл сөздікте де *әйел*, *қатын* лексемаларына қатысты өзгеріс пен толықтырулар байқалмайды. Бұрынғы жылдары жарық көрген түсіндірме сөздіктерде берілген анықтамалар келтірілген.

ЕР. «1. Адамның еркек жыныстылары, еркек азамат. 2. Күйеу, бай, әйелдің жұбайы. 3. Адам, пенде» [12, 328 б.].

ЕРКЕК. «1. Хайуанаттардың, басқа да жанды тіршілік иелерінің тұқым шашатын жыныстылары. 2. Ер жынысты адам. 3. Әйелдің некелеп қосылған күйеуі, жұбайы. 4. Күшті, мықты ер адам, нағыз жігіт» [12, 344 б.].

Ал *еркек* лексемасы біршама толықтырылған. Түсіндірме сөздіктермен салыстырғанда ер адамның ұрықтандыру ерекшелігіне мән беріліп, *тұқым шашатын жыныстылары* түсіндірмесі енгізілген, *мықты*, *күшті ер адам*, *нағыз жігіт* сипаттамалары арқылы ер адамға тән қасиеттер көрсетілген.

Қорытынды

Талдау нәтижесінде *әйел*, *қатын* сөздерінің лексикалық мағыналарынан біз бірінші кезекте «адам» (*ұрғашы жынысты адам*) жалпы компонентін және «*жыныс жағынан еркекке қарама-қарсы адам*» компонентін ядролық компонент ретінде анықтадық. Сонымен қатар «*аналық ұрығы бар*», «*бала көтеруге қабілетті адам*», «*тұрмысқа шыққан*», «*жұбай, зайып*», «*ер адамның қосағы*» деген қосымша бес белгісі анықталды.

Ер, *еркек* сөздерінің лексикалық мағыналарының ядролық компоненті «адам» (*ер жынысты адам*) екендігі анықталды. Осы ядролық компонентке қосымша ретінде «*күйеу, әйелдің жұбайы*», «*адамның некелеп алған әйеліне жақындық қатысы*», «*күшті, мықты ер адам, нағыз жігіт*» қосымша белгілері анықталды.

Сонымен, қазақ тілінің сөздіктері арқылы *еркек* - *әйел* концептуалды оппозициясын талдау негізінде белгілі болғандай, *еркек* пен *әйел* түсіндірмелерін беруде бірдей мағыналық модельдеу үлгісі қолданылған: екі лексеманың да ядролық компоненті «адам» (*ұрғашы жынысты адам*, *ер жынысты адам*) және қосымша компонент ретінде «*зайып, жұбай*» мағынасы бірдей жүреді. Осылайша, анықталған компоненттік белгі белгілі бір деңгейде ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік концепциясын көрсетеді.

Талдау көрсеткендей, *еркек* және *әйел* лексемалары қарама-қарсы екі бөлігі бір бірін толықтырып тұратын комплементарлы антонимдердің қатарына жатады.

Зерттеу объектісі ретінде алынып отырған *еркек* және *әйел* лексемалары - *еркек-әйел* әмбебап оппозициясының екі шегін құрайтын зат есімдер. Аталған бинарлы оппозиция компоненттерінің тығыз семантикалық байланыстылығы оның компоненттерінің лексикографиялық дефинициясының негізін құраушы бөліктердің антонимдік қарама-

қарсылығының жоғары дәрежесін дәлелдейді. Ол бірінші кезекте биологиялық жыныс пен әлеуметтік рөл белгісі бойынша жыныс өкілдерінің қарама-қарсылығын білдіреді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Хасанұлы Б. Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психолінгвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: Халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 284-288 бб.

[2] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I том / Жалпы редакциясын басқарған І.Кеңесбаев. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1959. – 337 б.

[3] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. II том / Жалпы редакциясын басқарған І.Кеңесбаев. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1961. – 533 б.

[4] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, I том/ Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов. А - Ә. - Алматы, Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1974. – 735 б.

[5] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том// Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов. Қ. - Алматы, Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1982. – 624 б.

[6] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том/ Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов. Ғ – Ж. - Алматы, Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1978. – 735 б.

[7] Қазақ тілінің сөздігі/ Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 950 б.

[8] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[9] Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолінгвистикалық сөздік), I том. Адам. – Алматы, Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.

[10] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том/Жалпы ред. басқарған А.Ысқақов. Құраст. Ғ.Қалиев және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

[11] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том/Жалпы ред. басқарған А.Ысқақов. Құраст. Ә.Ыбырайым және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

[12] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том/Жалпы ред. басқарған А.Ысқақов. Құраст. Б.Әбілқасымов және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

REFERENCES

[1] Hasanuly B. Qazaq til biliminde genderlik bagyatty qalyptastyruyñ özehti mäseleleri // Psiholingvistika және äleumettik til bilimı: qazırgı küii және bolaşaqy: Halyqaralyq konferensia materialdary (Actual problems of the formation of a gender orientation in Kazakh linguistics // Psycholinguistics and social linguistics: current state and prospects: Proceedings of the International Conference). – Almaty, 2003. – 284-288 bb. [In Kaz.].

[2] Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdıgı. I tom / Jalpy redaksiasyn basqarğan I.Keñesbaev (Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Volume I / headed the general editorial office I. Kenesbayev) – Almaty: Kazak SSR Gylym akademijasyynyn baspasy, 1959. – 337 b. [In Kaz.].

[3] Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdıgı. II tom / Jalpy redaksiasyn basqarğan I.Keñesbaev (Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Volume II / headed by the general editor I. Kenesbayev). – Almaty: Kazak SSR Gylym akademijasyynyn baspasy, 1961. – 533 b. [In Kaz.].

[4] Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdıgı, 1 tom/ Jalpy redaksiasyn basqarğan A.Ysqaqov. A - Ә (Explanatory Dictionary of the Kazakh language, Volume 1/ general editor A. Iskakov). – Almaty, Kazak SSR Gylym baspasy, 1974. – 735 b. [In Kaz.].

[5] Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdıgı, 6-tom// Jalpy redaksiasyn basqarğan A.Ysqaqov. Q. (Explanatory Dictionary of the Kazakh language, Volume 6// general editor A. Iskakov). – Almaty, Kazak SSR Gylym baspasy, 1982. – 624 b. [In Kaz.].

[6] Qazaq tiliniñ tüsındırme sözdıgı, 3-tom/ Jalpy redaksiasyn basqarğan A.Ysqaqov. Ğ – J. (Explanatory Dictionary of the Kazakh language, Volume 3 / general editor A. Iskakov). – Almaty, Kazak SSR Gylym baspasy, 1978. – 735 b. [In Kaz.].

[7] Qazaq tılınıñ sözdıgı/ Jalpy redaksiasyn basqarğan T.Janūzaqov. (Dictionary of the Kazakh language / Head of the general edition T. Zhanuzakov). – Almaty: Dajk-Press, 1999. – 950 b. [In Kaz.].

[8] Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıgı / Jalpy redaksiasyn basqarğan T.Janūzaqov (Explanatory Dictionary of the Kazakh language / Head of the general edition T. Zhanuzakov). – Almaty: Dajk-Press, 2008. – 968 b. [In Kaz.].

[9] Qaidar Ä. Qazaqtar ana tılı äleminde (etnolingvistikalyq sözdık), I tom. Adam (Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary), Volume I. The man). – Almaty, Dajk-Press, 2009. – 784 b. [In Kaz.].

[10] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 2-tom /Jalpy red. basqarğan A.Ysqaqov. Qūrast. Ğ.Qaliev jäne t.b. (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 2 / General Ed. directed by A. Iskakov. Comp. G. Kaliyev and others). – Almaty, 2011. – 744 b. [In Kaz.].

[11] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 9-tom/Jalpy red. Basqarğan A.Ysqaqov. Qūrast. Ä.Ybyraıym jäne t.b. (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 9 / General Ed. Directed By A. Iskakov. Comp. B. Abraham, etc). – Almaty, 2011. – 744 b. [In Kaz.].

[12] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 5-tom/Jalpy red. Basqarğan A.Ysqaqov. Qūrast. B.Äbılqasymov jäne t.b. (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5 / General Ed. Directed By A. Iskakov. Comp. B. Abylkasimov and others). – Almaty, 2011. – 752 b. [In Kaz.].

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗАНТАЦИЯ БИНАРНОЙ ОППОЗИЦИИ «МУЖЧИНА-ЖЕНЩИНА» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

*Жумашева К.Б.¹

¹*докторант, специальность «8D02303-Филология»

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе,
Казахстан

*e-mail: kama0186@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена определению лексикографической репрезентации бинарной оппозиции мужчина-женщина в казахском языке. Вопросы происхождения мужского и женского начал, их противоположности изучаются современной гендерной лингвистикой, или лингвистической гендерологией. Гендер не может не выражаться в языке как социальный пол, фактор половой идентичности личности в обществе. В статье делается акцент на том, что проявление гендерного фактора должно изучаться на всех уровнях языка и гендерная лексикография является одним из основных направлений гендерной лингвистики.

Важным фактором является то, что гендерные исследования лексикографической направленности позволяют в полной мере реализовать лингвокультурную позицию в изучении языковой структуры социальных ролей и функций, социокультурных понятий, относящихся к концептам мужественность и женственность и что толковые словари отражают специфику, сложившуюся в языковой картине мира нации, определяют развитие, изменение ядерной основы концепта.

Цель исследовательской работы – выявить содержание бинарной оппозиции мужчина-женщина в лексикографическом аспекте. Для достижения этой цели дискурс словаря, как один из важнейших ресурсов структурирования гендера, берется в качестве источника исследования и объекта анализа, на основе которого проводится анализ гендерных лексем.

В качестве метода исследования используется анализ смысловой структуры слова, в том числе структурный метод исследования значения слова (компонентный анализ).

Методом компонентного анализа определяется семантическая структура базовой части слов

номинантов концептуальной оппозиции мужчина – женщина в толковых словарях казахского языка, анализируются толкования слов *ер*, *еркек* и *эйел*, *қатын* в словарях, выявляются сходства и различия между понятиями «мужское» и «женское».

В результате исследования выявляются ядерные и дополнительные компоненты лексем, сравниваются значения лексем в составе бинарной оппозиции, отмечается, что в изученных словарях при передаче трактовок мужчина и женщина использовалась модель равнозначного моделирования. Компонентный признак, обнаруженный в результате проведенного анализа, в определенной степени отражает концепцию равенства между мужчинами и женщинами.

Научная значимость исследовательской работы определяется вкладом в развитие лексикографического направления в области гендерной лингвистики, формирующейся в казахском языкознании.

Выводы, полученные в результате исследовательской работы, могут иметь практическое значение при составлении гендерных словарей.

Ключевые слова: гендер; гендерная лингвистика; оппозиция «мужчина-женщина»; лексикография.

LEXICOGRAPHIC REPRESENTATION OF THE BINARY OPPOSITION "MAN AND WOMAN" IN THE KAZAKH LANGUAGE

*Zhumasheva K.B.¹

¹doctoral student, specialty «8D02303 – Philology»

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: kama0186@mail.ru

Abstract. The article is devoted to determining the lexicographic representation of the binary opposition “*man and woman*” in the Kazakh language. The representation of the origin of masculinity and femininity, as well as their opposites in the language, is studied by modern gender linguistics or linguistic gender studies. Gender cannot be expressed in language as social gender, a factor of the sexual identity of an individual in society. The article emphasizes that the manifestation of gender should be studied at all levels of language and gender lexicography is one of the main directions of gender linguistics.

An important factor is considered the fact that gender studies of lexicographic orientation allow to fully realize the cultural linguistic position in the study of the linguistic structure of social roles and functions, socio-cultural concepts related to the concepts *masculinity* and *femininity*, that explanatory dictionaries reflect the specificity that has developed in the language worldview of the nation, determine the development, change the nuclear basis of the concept.

The research work aims to reveal the content of the binary opposition *man and woman* in the lexicographical aspect. To achieve this goal the dictionary discourse as one of the most important resources of gender structuring is taken as a source of research and an object of analysis and gender lexemes are analyzed.

The semantic structure of the word is used as a method of research, including the structural method of the word meaning research (component analysis). The method of component analysis determines the semantic structure of the basic part of words by analyzing the definitions of words of nominates of the conceptual opposition *man* and *woman* in the explanatory dictionaries of the Kazakh language, analyzes the interpretations of the words *yer*, *yerkek* and *ayel*, *qatyn* in the dictionaries, identifies similarities and differences between the male and female concepts.

As a result of the study the nuclear and additional components of the lexemes are identified, the meanings of the lexemes in the binary opposition are compared, it is noted that the

model of equivalent modeling was used to convey the interpretations of *man and woman*, and the component feature found to a certain extent reflects the concept of equality between men and women.

The scientific significance of the research work is determined by the contribution to the development of the lexicographic direction in the science of gender linguistics, which is forming in Kazakh linguistics.

The conclusions obtained as a result of the research work may be of practical value in the compilation of gender dictionaries.

Keywords: gender; gender linguistics; opposition "man-woman"; lexicography.

Статья поступила 20.12.2021